

boek keurig vormgegeven met aangename verwijzingen naar de afbeeldingen en een doorlopend notenapparaat dat het zoeken makkelijk maakt. Het feit dat een bibliografie ontbreekt, maakt het zoeken *in* die noten dan weer omslachtig, zeker omdat bij de verwijzingen wordt volstaan met het noemen van de auteursnaam, gevolgd door het toch wel erg ouderwetse 'o.c.' en vierkante haken met de vermelding waar dit opus voor het eerst is geciteerd, al zoekt men die verwijzing ook wel eens tevergeefs. Von der Dunk heeft niettemin een prettig leesbaar en opmerkelijk maatschappelijk-actueel architectuurhistorisch boek geschreven. De moskee als bekroning van de christelijke toren is een beeld dat je niet snel loslaat. Het laat zien hoezeer de gebouwde uiting van christelijke identiteit een constructie is, die gebruikmaakt van onvermoede, zij het

verkeerd begrepen voorbeelden. De lange periode die deze studie omspant biedt bovendien gelegenheid voor een verfrissende analyse van de klassieke architectuurregels, die aan de ene kant veel minder klassiek blijken te zijn geweest dan vaak wordt voorgesteld en ook minder regelmatig dan architecten en architectuurhistorici ze soms beschrijven. Ondanks ronkende theorieën en menselijke pogingen om de hele wereld in systemen onder te brengen, is juist de zwakte van die theorieën en de ontoereikendheid van die systemen een uiting van het menselijk tekort. Von der Dunk laat dat aan de hand van de torenbouw – in bouwkundig opzicht toch het toppunt van ijdelheid en overmoed – op een boeiende manier zien.

GABRI VAN TUSSENBROEK

Het omvangrijke promotieonderzoek van Esther Gramsbergen handelt over de rol die stedelijke instellingen op het gebied van bestuur, handel, zorg en cultuur speelden in de ruimtelijke ontwikkeling van Amsterdam in de periode van 1580 tot 1880. Die instellingen waren opdrachtgevers van soms omvangrijke bouwwerken, die alleen al door hun aanwezigheid de toekomstige ontwikkelingen in de omgeving bepaal-

ESTHER GRAMSBERGEN

KWARTIERMAKERS IN AMSTERDAM

STEDELIJKE INSTELLINGEN ALS AANJAGERS VAN DE RUIMTELIJKE ONTWIKKELING, 1580-1880

Nijmegen (Vantilt) 2015, 240 pp., 109 ills., ISBN 978 94 6004 196 9, € 24,95

den. De studie begint met een theoretische uiteenzetting waarin de auteur probeert begrippen aan te dragen die behulpzaam kunnen zijn bij het begrijpen van deze transformaties.

Het belangrijkste begrip dat in deze inleiding naar voren komt, is 'fringe belt' ofwel de stadsrandzone. Deze zone kan zowel binnen als buiten de stadsmuur liggen. Voor dit begrip verwijst de auteur naar een stu-

die van Whitehand. Het woord 'fringe belt' valt in de studie herhaaldelijk, maar jammer genoeg worden de bijzondere kenmerken en eigenschappen van een dergelijk gebied niet uitvoerig besproken. Na lezing van de diverse passages waarin het begrip voorkomt, begrijp ik dat het een nog dunbebouwd gebied betreft waar nog ruimte bestaat voor de vestiging van grotere en kleinere stedelijke instellingen en waarin, bijvoorbeeld na een nieuwe stadsuitbreiding, transformaties gaan optreden met een aanzienlijke verdichting als resultaat.

De inleiding bevat verder een kort overzicht van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Amsterdam in zeer brede toetsen, maar met speciale aandacht voor het voorkomen van deze stadsrandgebieden, zowel die binnen als buiten de stadsmuren. Daarbij geeft Gramsbergen in veel gevallen aan hoe deze gebieden zich naderhand verdichten, al dan niet met stedelijke instellingen als kwartiermakers of aanjagers. De auteur steunt daarbij uitsluitend op de bestaande literatuur, waarin het begrip stadsrandgebied geen rol speelt. Gramsbergen interpreteert dus vooral de bekende feiten en inzichten. Niet in alle stadsrandgebieden vestigden zich stedelijke instellingen. Uit het overzicht blijkt dat zich in de 'extra mural fringe belts' nooit een stedelijke instelling vestigde, maar aangezien dit in wezen illegale buitentimmeringen betrof, is dat ook niet verbazingwekkend. De auteur nam met het bestrijken van een periode van zo veel eeuwen in een zo kort bestek het risico van missers en die bevat het overzicht ook. Zo vraagt Gramsbergen zich af hoe het toch kwam dat er in de zuidoosthoek van de stad een aaneengesloten kloosterkwartier kon ontstaan. Hoewel de dissertatie van Bas de Melker, *Metamorfose van stad en devotie* (Universiteit van Amsterdam, 2002) wel in de literatuurlijst voorkomt, miste ze het sluitende antwoord dat in dit proefschrift wordt gegeven.

Een kort overzicht van de ontwikkeling van de stad aan de hand van een nieuw begrip levert nog geen nieuwe inzichten op, zeker niet wanneer dit uitsluitend teruggrijpt op de reeds bekende feiten. Specifieke vragen over de invloed van de stedelijke instellingen op de ontwikkelingen binnen het stedelijke weefsel komen vervolgens uitgebreid aan de orde in drie detailstudies, te weten over het gebied rond de Dam, over het kloosterkwartier met bijzondere aandacht voor het Binnengasthuisterrein en over de Plantage. Deze deelstudies heb ik met plezier gelezen, maar ik stuitte eigenlijk nergens op feiten of inzichten die ik nog niet kende uit de literatuur. Dat is niet verwonderlijk, want ook voor deze deelstudies bleef bronnenonderzoek achterwege. In alle gevallen vertelt de auteur haar verhaal aan de hand van door anderen verricht onderzoek. In haar inleiding kondigt Gramsbergen aan dat de indrukwekkende reeks kaarten die sinds 1544 van Amsterdam is gemaakt haar belangrijkste bron is. Wellicht heeft ze tijdens het schrijven van haar studie

vaak naar de kaarten gekeken en die hebben haar zeker geïnspireerd tot het maken van een groot aantal prachtige twee- en driedimensionale weergaven van de door haar bestudeerde gebieden. Echt nauwkeurige analyses van de kaarten en uitvoerige vergelijkingen van achtereenvolgende kaarten om de ontwikkelingen op de stedelijke transformaties op de voet te volgen, blijven echter uit.

Zo bestaat het dikke boek vooral uit feiten en inzichten opgerakeld uit de literatuur en hergegroepeerd in het perspectief van de theoretische vraagstelling. Voor lezers die goed thuis zijn in de literatuur over de geschiedenis van de stad Amsterdam, levert het boek niets nieuws op. Doorgewinterde Amsterdamkenners zullen zelfs geregeld even de wenkbrauwen fronsen, want wie de literatuur overneemt, herhaalt vaak ook de daarin voorkomende fouten en omissies. Voor lezers die minder goed thuis zijn in de geschiedenis van Amsterdam, zijn de drie deelstudies vast aardig om te lezen. De vraag is echter of ze aan de hand van de door de auteur geïntroduceerde begrippen, in het bijzonder dat van de stadsrandzone, nieuwe wetenschappelijke inzichten opleveren, want het betreft tenslotte een dissertatie.

Bij de weergave over de ontwikkelingen van de Dam kon Gramsbergen terugvallen op meerdere detailstudies, die niet anders dan kort samengevat konden worden, gezien het toch korte bestek in het licht van alles wat al over dit onderwerp naar voren is gebracht. Een discussie van de verschillende inzichten in de literatuur blijft achterwege. Een kritische evaluatie zou ook nieuw bronnenonderzoek vereisen, en daar heeft de auteur zich in het geheel niet aan gewaagd. Het gebied was in tegenstelling tot de andere gebieden al geheel bebouwd voor de stedelijke instellingen zich hier vestigden. Voor het stadhuis en de waag moesten huizen wijken en voor de Beurs van Hendrick de Keyser moest een deel van het Rokin worden overkluisd. Wat mij altijd frappeert in de ontwikkelingen rondom het Damrak en de Dam, was de overheersende rol die het gebrek aan ruimte speelde, tot in de twintigste eeuw aan toe. In het korte overzicht worden verschillende pogingen aangestipt om aan dat ruimtegebrek soelaas te bieden, bijvoorbeeld de bouw van de waag op de Nieuwmarkt en ook had nog de bouw van het waaggebouw op de Westermarkt vermeld kunnen worden. Dat woekeren met de ruimte en het zoeken naar nieuwe plekken van vestiging in het al dichtbebouwde gebied gedurende de negentiende eeuw komt in het geheel niet aan bod, omdat de transformaties in het gebied hier slechts worden gevolgd tot aan het begin van de zeventiende eeuw.

Over de ruimtelijke ontwikkelingen van het middeleeuwse kloosterkwartier vanaf de Alteratie in 1578 bestaat veel minder literatuur waarop teruggevallen kon worden. Van veel bouwblokken binnen dit gebied is de precieze toedracht van de verstedelijking van de kloos-

ters na 1578 slechts in hoofdlijnen bekend. Er werden in dit gebied straten gerooid, waarna de stad er kavels uitgaf, veel oude kloostergebouwen kregen een nieuwe bestemming en soms gaf de stad een klooster geheel of gedeeltelijk in eigendom aan een instelling, andere delen werden uitgegeven aan particulieren. Zo exploiteerde het Leprozenhuis in de Nes op de plaats van het huidige Frascati de herberg De Stad Lion, een van de plekken waar nog nauwelijks onderzoek naar is gedaan. Gramsbergen richtte zich wellicht op het Binnengasthuisterrein om terug te kunnen vallen op de publicaties van onder anderen R. Meischke hierover. Nu dook Meischke voor zijn studies doorgaans diep in de bronnen, maar het vervelende is juist dat hij dit voor het Binnengasthuisterrein niet deed. In de notulen van de regenten staan eindeloos veel bouwberichten die hij in het geheel niet raadpleegde (zie hiervoor G. Eijkelboom en G. Vermeer in *Maandblad Amstelodamum* 98 [2011] 2). In sommige perioden was de timmerman van de instelling een deel van de vergadering zelfs steeds aanwezig om toelichting te geven op de staat van onderhoud en de vele bouwzaken die aan de orde waren. Over de ruimtelijke ontwikkeling van het Amsterdamse kloostergebied en in het bijzonder ook dat van het Binnengasthuisterrein valt dus nog steeds een hoop te ontdekken. In deze studie ontbreekt echter het nodige. Complete ziekenzalen en ook de interessante overdekte gangen met colonnades krijgen nauwelijks of geen aandacht.

Wat betreft de Plantage richt Gramsbergen zich vooral op de Hortus Botanicus en Artis, ook aan de hand van de overvloedige literatuur over dit onderwerp. Er viel echter tot 1880 in de Plantage nog wel meer te beleven. Tegenover de botanische tuin bijvoorbeeld stond vanaf 1851, in het groen en aan het water, de onovertroffen Parkzaal met wintertuin, gebouwd door architect W.A. Froger in opdracht van de musicus J.E. Stumpff. Hier vonden in eerste instantie vooral grote tentoonstellingen plaats, bijvoorbeeld op het gebied van nijverheid. In 1859 verhuisde het Frascati-orkest naar deze zaal en sindsdien vormde deze het middelpunt van het muzikale leven in Amsterdam. In 1882 maakte de zaal plaats voor de Parkschouwburg naar

ontwerp van Albert Dumont en Alban Chambon, terwijl het orkest van de Parkzaal een paar jaar later belandde in het Concertgebouw aan het Museumplein. Gramsbergen besteedt aan deze Parkzaal niet meer dan één regel, terwijl het wel degelijk een zeer belangrijke stedelijke instelling betrof. Wellicht hangt dit samen met het ontbreken van voldoende literatuur. Had de auteur de moeite genomen even het archief in te gaan, dan had ze een schat aan gegevens kunnen vinden.

De vraag is wel of het proefschrift door de theoretische invalshoek ofwel de toepassing van begrippen als 'fringe belt' een beter begrip oplevert over de rol die stedelijke instellingen spelen bij stedenbouwkundige ontwikkelingen. Verkrijgt de lezer echt een dieper inzicht, wanneer hij leert dat een ontwikkeling 'padafhankelijk' mag heten? Per saldo kreeg ik toch de indruk dat al deze begrippen mij meer verwarden dan ze mij verheldering boden. Ik miste ook soms de juiste invalshoek om dieper in de materie door te kunnen dringen. In hoeverre speelt onderlinge nabijheid bij deze instellingen een rol? In de theoretische uiteenzetting gaf de auteur zelf aan dit een rol kan spelen. Maar om hier inzicht in te krijgen, had de auteur toch dieper in de materie moeten duiken dan ze gedaan heeft. De Parkzaal bijvoorbeeld programmeerde tot 1859 bijna uitsluitend concerten op de zondagmiddag, het moment dat veel burgers daar plachten te flaneren, misschien ook wel in de botanische tuin. Uiteindelijk verhuisde het Frascati-orkest daarheen en liet de Nes geheel achter zich. Hoe gewaagd was dat, gezien de redelijk perifere ligging van de Plantage ten opzichte van het centrum? Hoe uitvoerig de auteur ook vertelt, de essentie van het vraagstuk lijkt vrijwel steeds onvoldoende besproken voor een sluitend antwoord op de vragen die zij zichzelf stelde. Voor een fundamenteel inzicht valt er aan een gedetailleerde bronnenstudie toch niet helemaal te ontkomen. Misschien is bij het verwerven van een dieper inzicht toch een diepere kennis van een specifieke situatie van meer belang dan het gebruik van algemeen theoretisch begrippenapparaat? Wellicht toch maar weer het archief in.

GERRIT VERMEER

